

OPMERKINGEN OVER „TARDENOISIEN" IN NEDERLAND.

IN den nieuwen Drentschen Volksalmanak 1930 komt een artikel voor van den heer Popping n.l.: „Drentsch mesolithicum en neolithicum", evenals in de Vrije Fries en de Ooststellingwerper no. 1825 e. v.

In het Tijdschrift van het Kon. Aardrijkskundig Genootschap, Mei 1930, staat een ingezonden stuk van den heer Oppenheim als naschrift op een bespreking van de artikelen in De Levende Natuur 1929. In dit ingezonden stuk komt ook een synthetische samenvoeging van silexdriehoekjes voor, zooals die geteekend is in het werk van Carl Gumpert: „Fränkisches mesolithicum".

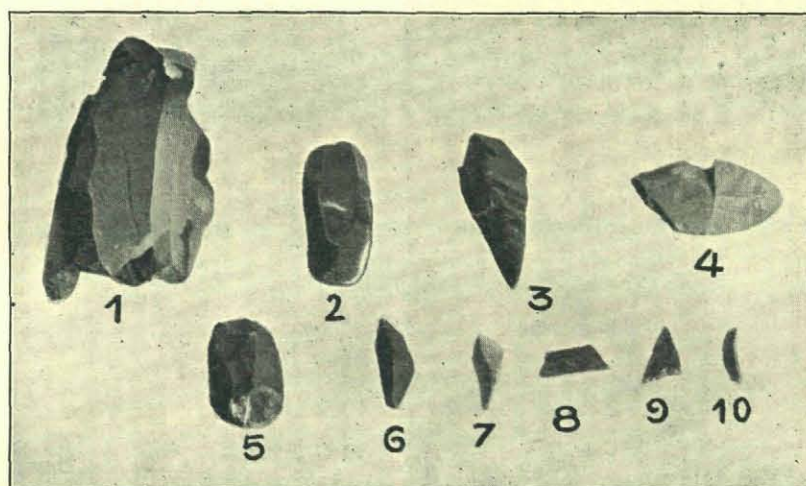

Fig. 1. Vuursteen uit Noord-Brabant.

1. Belangrijk stuk, dat in Rahir, L'habitat, enz. magdalénien heet, evenals no. 2 en 3. Dit stuk no. 1 vond ik met enkele andere silices samen op een hoopje. Thuis heb ik de verschillend verweerde stukken weer aan elkaar kunnen passen, als bewijs, dat daar, waar ik een paar honderd bewerkte silices tusschen honderden afvalstukken bij elkaar vond, een station was. No. 4 dubbelpuntige spits, no. 6 is een „wilgeblad-vorm", die algemeen in de Kempen en Noord-Brabant voorkomt, in onze Noordelijke provincies dit jaar pas gevonden is. De typische Tardenoisienvorm 7, 8, 9 en 10 vond ik samen met 1, 2, 3, 5 en 6.

Deze drie auteurs geven echter geen stratigraphisch bewijs, dat deze silices inderdaad Tardenoisien uit den Ancylustijd zijn. De heer Popping is zich dit zeer zeker bewust, en zegt, dat „we hebben te *aanvaarden*, of dat in het Azyliën-Tardenoisien ons land reeds bewoond werd, of dat de Azyliën-Tardenoisiencultuur hier in het neolithicum heeft nagewerkt. We hebben echter niet de minste reden om aan de tweede mogelijkheid de voorkeur te geven; er is niets, dat ons hier-toe noopt".

Mijns inziens is er tot nog toe niet veel, dat ons noopt tot de eerste aanname. Ja, zelfs zien we de *stations* uit de Kempen na in het museum te Brussel, dan bemerken we daar wel degelijk, dat de Tardenoisientypen vaak samen gevonden worden met neolithische typen. En zoo is het dikwijls in het buitenland. Veel Tardenoisien is oppervlakte-vondst en vaak vermengd met neolithicum. Alleen de verhandeling van den heer E. Rahir, *L'habitat tardenoisien des grottes de Remouchamps, Chaleux et Montaigle* maakt een uitzondering. In de grot van Chaleux is aangetoond een koude-fauna o.a. *Rangifer tarandus*, *Canis Lagopus* en *Lagopus albus*. Tezamen hiermee wordt gevonden een industrie, die veel

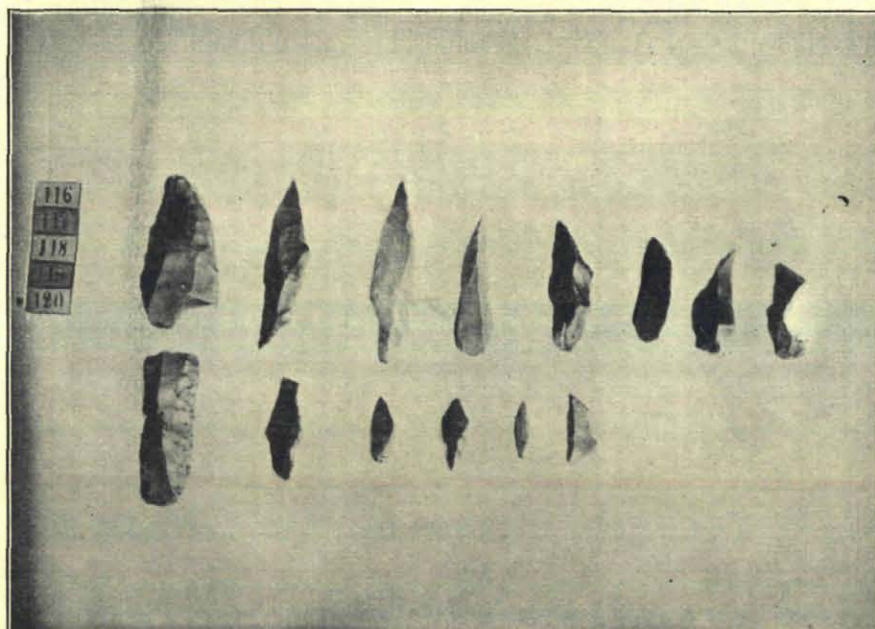

Fig. 2.

gelijkt op het Magdalénien. Deze industrie was in de grot van Chaleux vermengd met „primitief” Tardenoisien, waarvan de typische vormen zijn opgegeven, zooals dat ook voorkomt in de grot van Remouchamps. Een verder ontwikkeld Tardenoisien vindt men in de dalen der Amblève, niet in grotten dus en een nog meer ontwikkelde industrie bij Exel, enz. in de Kempen. Een opgravingskaart van de grot van Chaleux is mij echter niet bekend, wat jammer is voor de stratigraphie. Onderzoekingen van Prof. M. J. Kostrzewski in Polen (gepubliceerd in *Revue anthropologique* (October/December 1929) en de onderzoekingen van den heer Hamal-Nandrin bij Zonhoven leeren wel iets van de stratigraphie.

Behalve deze beide genoemde onderzoekers, gaat men meestal op typen af, net als bij ons. Nu vergeet men bij al die gegevens dat het Noorden van ons

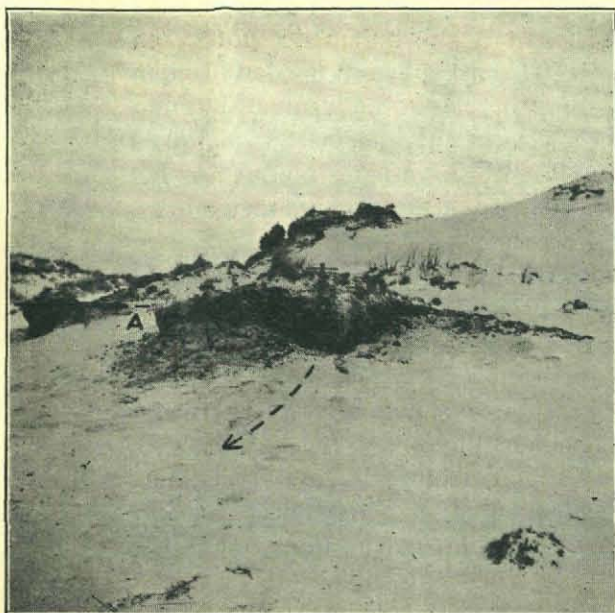

Fig. 3 en 4. *a—A*: oppervlaktelaag, waarin de Tardenoisientypen zich bevinden, door den wind uitgeblazen worden en dan als „Gekriech” naar beneden schuiven. Overijssel.

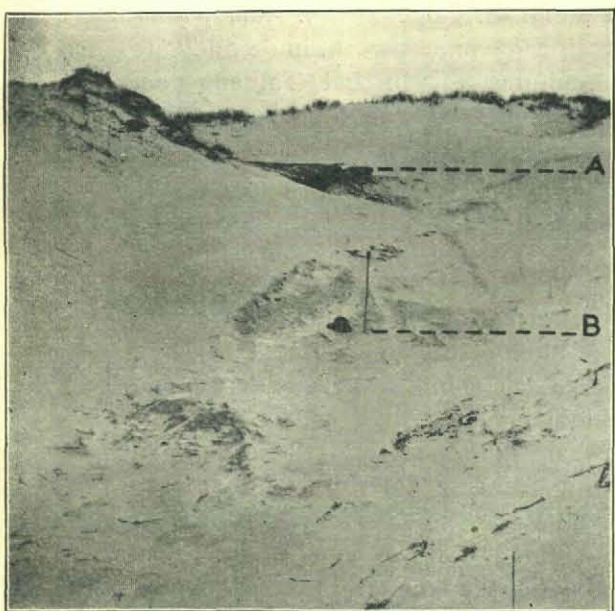

Fig. 5. *a*. Oude oppervlaktelaag met Tardenoisientypen er op en er in. Ten deele weer overstoven. *b*. Vermoedelijk laagterras met grint. Zelfde station in Overijssel.

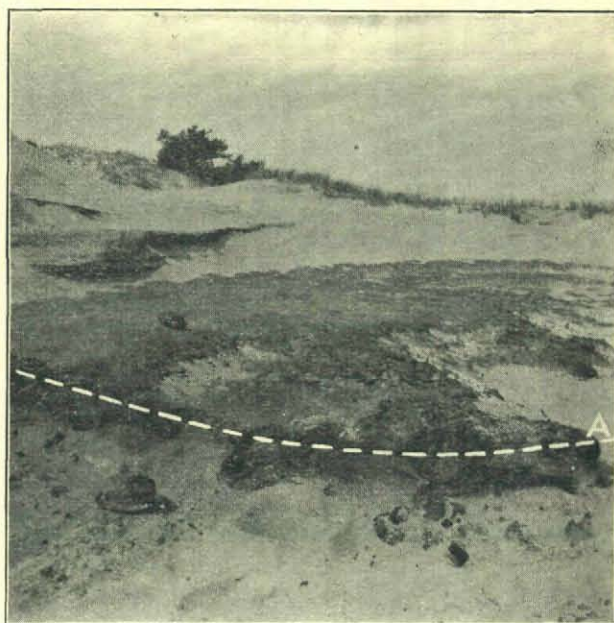

Fig. 6. Détail van figuur 5; alleen de oude oppervlaktelaag, aan één kant overstoven.

land vermoedelijk later bewoonbaar is geweest dan België buiten de grotten en Brabant en Limburg. Het rendier dat ook geleefd kan hebben in ons land in den tijd der toendraflora (die onlangs in ons land is aangetoond en waarvan het nog niet zeker is, of deze flora uit Würm of Risz-Würm interglaciaaltijd stamt) is vermoedelijk later bij ons verdwenen dan in België. In verband hiermee is het merkwaardig, dat ik in Noord-Brabant een *station* van eenige honderden silices, met afval, in het open veld vond, waaronder waren:

10. Op Aurignac (?) gelijkende types (burins, lames de Chatelperron, de la Gravette). Fig. 2.
20. Magdalénientypen als in de grot van Chaleux. Fig. 1, no. 1, 2, 3.
30. Tardenoisientypen. Fig. 1, no. 6, 7, 8, 9, 10.
40. Een Kilometer ongeveer verderop, in dezelfde verstuiwing neolitische typen en aardewerk, ter plaatse in stukken uiteengevallen. Fig. 8.

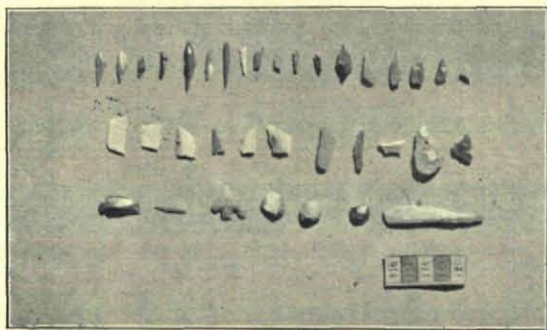

Fig. 7. Enkele Tardenoisientypen van Nederland.
1e rij 8 van Noord-Brabant. (Deze komen niet in de Belgische Kempen voor, wel in de Noordelijke provincies in Nederland; 2e rij 8 Noord-Brabant; 3e rij 1 en 2 uit Gelderland (retouche rechthoekig op de as) De rest uit Noordelijke provincies.
Eerste rij, eerste vier langgestrekte driehoeken; 7 en 8 naaldvormige punten.
1e rij -1, 2, 10, 14, 15, 2e rij 1, 9, 3e rij 3, 4, 5, 6 vond ik tezamen met neolithisch aardewerk.

Moet ik nu zeggen, dat die vuurstenen uit het Magdalénien stammen? Mijn inziens niet. Het is net zoo goed mogelijk, dat hier ook in lateren tijd de menschen buiten de grotten hebben kunnen wonen en naar het Noorden getrokken zijn (getuige de silexsoort van Wommersom, die in dit station ook voorkomt en volgens prof. Hamal-Nandrin gevonden wordt in de diluviale cultures tot in het Tardenoisien, niet meer in het Robenhausien) en dat deze vormen hebben doorgegaan tot in lateren tijd.

Hoe is het in 't algemeen met de Tardenoisievindplaatsen in ons land? Tot nog toe zijn ze uitsluitend gevonden in de zandverstui-

vingen (slechts op twee plaatsen vond ik ze buiten deze). Hier treedt de wind op als gratis graver, die oude bodemoppervlakten aantast, het lichtere zand wegblaast, waardoor de zwaardere stukken bloot komen te liggen aan de oppervlakte, die na een flinken wind vooral zichtbaar zijn. Zoo gaan in Scheveningen na een storm de schatzoekers op het strand de in het voorbijgeane seizoen verloren geldstukken en kostbaarheden zoeken.

In welken tijd meenen sommigen, dat men 't begin van de zandverstuiwingen moet zoeken? Men vermoedt, uit het regelmatig voorkomen in het zand der diluviale rivierdalen, dat ze zijn ontstaan na de vorming van het laagterras. Uit de vormen, welke de afgeslagen vuursteentjes, die men er in vond, hebben,

meent men, dat ze dateeren van vóór het optreden van geslepen vuursteen.

Het ontstaan zou dateeren uit den tijd, toen de grondwaterspiegel lager was en 't vegetatiedek dunner werd, zoodat de wind meer aangrijpingsvlak had.

Dit is volgens verschillende onderzoekers mogelijk geweest vóór het neolithicum in den Ancylostijd.

Vandaar de plaats, die de zandverstuivingen gekregen hebben in het geologisch verband. Ook de veenvondsten hebben in het buitenland steun gegeven bij de ouderdomsbepaling der silices. Tot nog toe is dit in ons land en België niet geschied. Een enkel punt in Nederland is mij bekend, waar iets is waar te nemen en wel in het Vechtdal. Hier is een oud dal, tot ± 100 M. diepte (bij Koevorden) opgevuld, waarin een paar bunders groote, oude oppervlaktelaag voorkomt, die op verschillende plaatsen door het zand opnieuw is overstoven. Hier liggen op het geheele oppervlak de bewerkte vuursteentjes tusschen silexafval. Door den wind is op sommige plaatsen alles uitgeblazen en in de uitgestoven kommen zijn de vuursteentjes als „Gekriech" naar beneden gegleden. Op verschillende plaatsen is het niveau aantoonbaar, tot waar de vuursteentjes omhoog reiken en op één punt is zelfs een oppervlaktelaag blootgestoven, *waarop* en *waarin* de bewerkte silex-stukjes lagen. Een botanisch en pollenanalytisch onderzoek van die laag heeft helaas niets

opgeleverd. Vermoedelijk is in dit losse humeuze zand alles vergaan. De bewerkte vuursteentjes hebben alle Tardenoisien retouche. Een paar Meter lager ligt vermoedelijk het laagterras met fijn grint. (Fig. 3, 4, 5, 6.)

In ons land komt dit soort vuursteenvormen (behalve de trapeziumvormen) niet voor in de hunebedden en er is geen latere cultuurphase bekend, waarin deze typen voorkomen; maar toch zou ik nog niet gaarne willen beweren, dat deze vormen in Nederland thuis hooren in den Ancylostijd.

Want de Tardenoisientypen, die ik in Nederland vond, zijn vaak gemengd

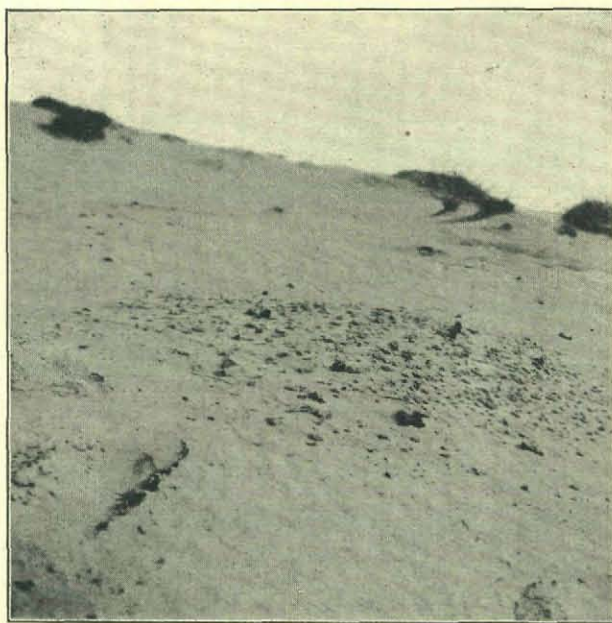

Fig. 8. Geheel vergaan vaatwerk, dat ik in Noord-Brabant samen met Tardenoisien en neolithische pijlpunten vond. In het Museum te Brussel vindt men de Tardenoisientypen ook vaak samen met neolithische pijlpunten, vooral in de vlaktestations. Tot nog toe vond ik vaak de Tardenoisientypen samen met neolithisch aardewerk.

met neolithische typen evenals in de Belgische oppervlaktestations. En bovendien vond ik vaak heel kleine stukjes vaatwerk, op zeer kleine oppervlakten zelfs, met de Tardenoisientypen samen. Deze stukjes vaatwerk zijn neolithisch, ja soms zelfs „schrägstrich“-vaatwerk. Fig. 7.

Mijns inziens heeft men hier nog te weinig op gelet. Als door den wind een stuk vaatwerk bloot geblazen wordt, valt dit na verloop van tijd in honderd stukjes uit elkaar, en ten slotte wordt het door weer en wind fijn gruis, dat zich vermengt met het zand en zoo niet opvalt.

Fig. 9.

In Brabant vond ik in het genoemde station vijf van zulke ter plaatse vergane potten te midden van neolithische en enkele Tardenoisientypen. Fig. 8.

Het eenige vaststaande is dus, dat de Tardenoisientypen voor 't Noorden van Nederland kunnen gedateerd worden na de laagterrasvorming en vóór of tot en met den hunebedden-tijd. Alleen eenige gelukkige vondsten in het veen, met een gevolgd botanisch en pollen-analytisch onderzoek kunnen hier voor ons land op den duur meer zekerheid geven. Maar dan dienen degenen, die zich met het verzamelen van vuursteen bezighouden, te bedenken, dat ze zich niet alleen bezig moeten houden met het verzamelen en be-

schrijven van typen, maar zich ook in verbinding moeten stellen met botanici, die studie maken van venen, omdat een onderzoek in combinatie alleen betrouwbare resultaten op kan leveren, ook voor ons land en voor België, waar men tot nog toe aangewezen is op het beschrijven van een complex van bijeen-gevonden typen.

Tenslotte nog een opmerking voor hen, die alleen bij typen zweren: Omstreeks 1860 werden bij het omhakken van boomen in Bathmen (Overijssel) gevonden 2 vuursteen (fig. 9), die in handen gekomen zijn van Prof. Dr. Van Breda, Conservator van Teyler's Museum te Haarlem. Later zijn deze vuursteen terecht

gekomen uit diens verzameling in 't Britsch Museum Londen, waar ze als Chelléen te boek staan. Ter vergelijking zond de heer S. Reinach te Parijs mij welwillend een foto van 2 vuursteen en uit de verzameling te St. Germain, die er veel op gelijken (fig. 10) en ook een foto (fig. 11) van den vuursteen 18883, den eersten, waaraan de heer Boucher de Perthes bewerking door menschen constateerde. Ter vergelijking is dit wel aardig, maar nog geen doorslaand bewijs. In de corres-

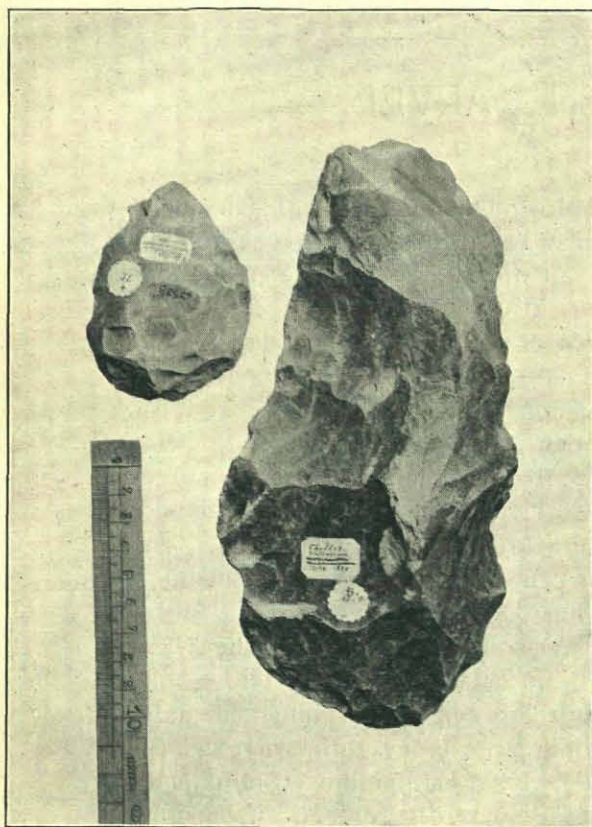

Fig. 10.

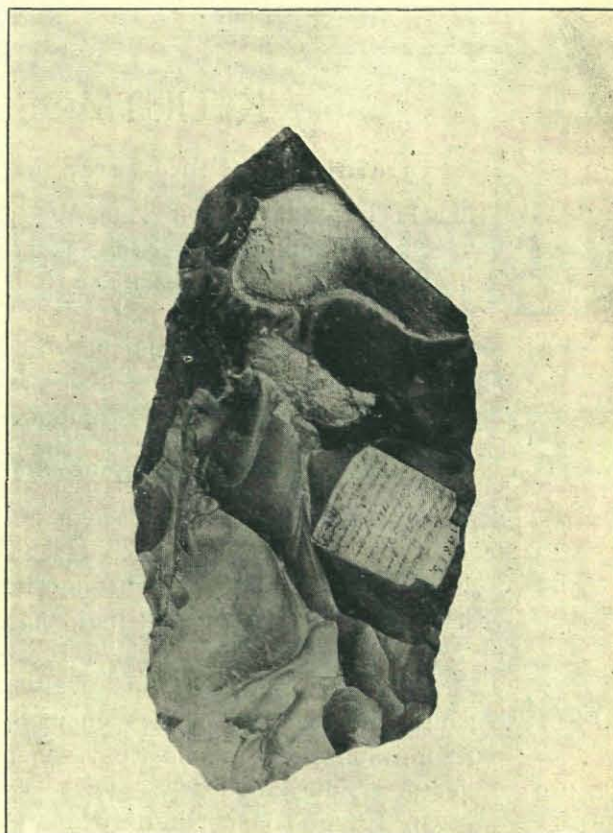

Fig. 11.

pondentie van Prof. Dr. Van Breda was niets naders te vinden omtrent de juiste vindplaats dier vuursteen.

Bij onderzoek ter plaatse te Bathmen informeerde ik eerst bij een nog krassen 90-jarigen grijsaard, die zich hiervan niets wist te herinneren, alhoewel hij als timmerman overal in Bathmen kwam. Ook in de omgeving is niets, dat eenige aanwijzing zou kunnen geven. Het Chelléen van Bathmen wacht dus op een nieuwen herontdekker!

Aangezien sommige lezers van „De Levende Natuur” wellicht niet geheel op de hoogte zijn van de praehistorische nomenclatuur, geef ik voor het gemak een kort overzichtje hiervan.

1. Chelléen	} oud palaeolithicum.	4. Aurignacien	} jong palaeolithicum.
2. Acheuléen		5. Solutréen	
3. Moustiérien		6. Magdalénien	
7. Azylien—Tardenoisien	} mesolithicum.		
8. Campignien—Kjökkenmöddinger, enz.			
9. neolithicum en latere perioden, o.a. Robenhausien.			

Zie verder b.v. de Praehistorie van den mensch door Prof. Van den Broek.

Deventer, Juli 1930.

J. BUTTER.

KRUUTMOES EN KARVEL.

I. Inleiding, recept, verspreiding.

In De Levende Natuur van Augustus 1916 vraagt de redacteur aan het slot van een kort stukje over „Kriegsgemüse” of er tegenwoordig nog veel kruidmoes gemaakt wordt in het Oosten en Noorden van ons land en behalve enkele regels in een volgend nummer is er, voor zoover ik weet, tot nu toe geen antwoord op die vraag gekomen. Misschien heeft men er wel uit besloten, dat de kruutmoes inderdaad in het vergeetboek is geraakt. Maar dat is een ten eenenmale ongeschikte plaats voor de kruutmoes, die nog steeds thuis hoort en ook nog steeds zijn weg weet te vinden naar duizenden Nedersaksische magen in Gelderland en Overijssel. Wij zijn er heusch het soort menschen niet naar, om met de eerste de beste mode mee te doen en het heele jaar door „eerpels” (aardappels) te eten, terwijl onze voorvaderen eeuwen lang kruutmoes gegeten hebben en er zich wel bij bevonden. Want dat het een eeuwenoud gerecht is, staat bij mij vast. Hoe oud, dat weet ik niet, maar in het boek van Acquoy: „Het klooster te Windesheim en zijn invloed”, 1875—1880, las ik op blz. 287 van deel II een uit een kroniek van vóór 1464 overgenomen zin: „Daar waren er wier beste kost bestond uit moesbrei, boonen en melk” en ik heb een sterk vermoeden, dat die moesbrei hetzelfde is, als de vroegere Groningsche mouskebrij, waarover hieronder meer, die langs de Zuiderzeekust, links van de stippellijn op mijn kaartje, die van Elburg naar Otterloo loopt, melkmoes heet, in Kampen en omstreken groenmoes en verder kruutmoes of soms ook kroetmoes (Ei).

Elk voorjaar, tegen Mei, als het warm wordt en tot diep in Juli toe, eten wij lekker kruutmoes, het verder aan de Hollanders in ons midden en andere „vremden” overlatend, de aardappels, die tegen dien tijd onsmakelijk worden, voor ons op te eten. We gooien geen ouwe schoenen weg, vóór we nieuwe hebben en zolang er nog geen aardappels zijn uitgevonden, die het heele jaar door rijp en goed zijn, zal de kruutmoes nog wel in eere blijven, zij het dan ook, om met een botanische term te spreken als een relict. De „vremden”, waar ik het net over had, bemerken er niet veel anders van, dan dat ze enkele advertenties in de plaatselijke kranten lezen, van actieve kruideniers of groenteboeren,